

УДК: 321.01.342.228

Мамонтова Е. В.

**СОЦІОТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ СИМВОЛУ:
ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ**

Аналізуються місце та роль політичної комунікативістики та школи соціодраматургії у становленні теоретико-методологічних підвалин дослідження символу як детермінанти політичного порядку та політичного розвитку постсучасного суспільства. Аргументується теза про те, що саме з їх подання у сучасному політологічному дискурсі символ набуває характеристик ключового інструменту соціотворення.

Ключові слова: символ, політична комунікація, політична роль, соціотворення.

Мамонтова Э. В. Социотворческий потенциал символа: политико-управленческий аспект

Анализируется место и роль политической коммуникативистики и социодраматургии в становлении теоретико-методологических основ исследования символа как детерминанты политического порядка и политического развития постсовременного общества. Аргументируется тезис о том, что именно с их подачи в современном политологическом дискурсе символ обретает характеристику ключевого инструмента социотворчества.

Ключевые слова: символ, политическая коммуникация, политическая роль, социотворчество.

Mamontova E. V. Socio-creative potential of symbol: political-administrative aspect

The place and role of scientific schools of political communications and social dramaturgy in the formation of theoretic and methodological basics of research of symbol as a determinant of political order and political development of the postmodern society are analyzed. It is argued the thesis, that just with theirs presentation in the modern political science discourse the symbol acquired the characterization of the key instrument of social creation.

Key words: symbol, political communication, political role, socio-creativity.

Парадигмальні зрушення у світосприйнятті сучасного постіндустріального суспільства, які пов'язані із перенесенням акценту зі структури соціальних смислів і значень на динаміку смислоконструювання та на розробку технологій і процедур інтерсуб'єктивності у пізнанні, культурі, моралі, політиці, управлінні виводить символ у коло ресурсів конституювання реальності, а, отже, і ресурсів політичної влади. Це не може не позначитися на актуалізації дослідження символічного зрізу політики, зокрема й місця та ролі символу у конструюванні соціально-політичного порядку.

Втім, відзначимо, що соціальна природа символу та його політико-управлінський потенціал віддавна цікавили дослідників. Так, філософські спроби осмислення символу як складової соціально-політичного буття пройшли тривалий шлях від архаїчних намагань осягнення цього феномену до його інтерпретації у раціоналістичних та естетичних концепціях Просвітництва (Піфагор, Платон, Аристотель, Діонісій Ареопагіт, М. Кузанський, Ф. Шеллінг, Г. В. Ф. Гегель І. Кант та ін.) і, в цілому, не виходять за межі загальноприйнятої періодизації історії самої філософії.

Починаючи з другої половини ХІХ ст. активізуються процеси концептуалізації символу, які на сьогодні вже охопили широке коло дослідницьких напрямів та шкіл, сформованих у рамках соціології (П. Блау, Г. Блумер, М. Вебер, Е. Дюркгейм, Дж. Г. Мід, Т. Парсонс, Дж. Хоманс, Т. Шибутані), антропології (Ф. Боас, Дж. Гершкович, К. Гірц, Дж. Лаббок, І. Льюїс, Б. Малиновський, М. Мід, Л. Морган, М. Мосс, А. Ф. Редкліфф-Браун, Е. Тайлор,

І. Тен, А. Тойнбі, Л. Уайт, Дж. Фрезер), аналітичної психології (З. Фрейд, Е. Фромм, К. Г. Юнг), культурософії (Е. Касіер, Г. Коген, С. К. Лангер, О. Шпенглер), герменевтики (Г. Г. Гадамер, П. Рікер), феноменології (Е. Гуссерль, О. Лосєв, П. Флоренський), семіотики (У. Еко, Ю. Лотман, Ч. У. Морріс, Ч. Пірс, Ф. де Сосюр, Г. Фреге), структурного функціоналізму та постструктуралізму (Р. Барт, Ж. Лакан, Л. Леві-Брюль, К. Леві-Стросс, Е. Ортіга, Ж. Піаже, В. Пропп, У. Уорнер, М. Фуко, Р. Якобзон) тощо.

Однак, на наше переконання, остаточне перенесення символу та його соціально-владної ролі як категорій теоретико-методологічного осмислення із площини, що задається координатами «означаюче – означуване», у сферу політичного відбулося у межах соціодраматургії (К. Берк, Е. Гофман, Х. Данкен, Дж. Мак-Колл), комунікативістики (Ж. Дельоз, Ж.-Ф. Ліотар, Н. Луман, Ю. Габермас) та постмодернізму (П. Бергер, Ж. Бодрійяр, П. Бурдьє, Е. Гіденс, Н. Еліас, Т. Луман, А. Щюц).

Останні течії здійснили помітний вплив на формування новітніх дослідницьких підходів, спрямованих на вивчення власне символічного аспекту політики, а саме: *політико-культурологічного* (Т. Арнольд, А. Вілдавські, К. Гаджієв, А. Гелен, М. Едельман, Р. Елліс, Л. Дітмер, Дж. Кауфман, Р. Такер, В. Тернер, А. Уайтхед, В. Бурдяк, П. Демчук, В. Денисенко, М. Іванов, Л. Нагорна, І. та Я. Пасько, Н. Ротар та ін.), *політико-комунікативного* (К. Дойч, Е. Канетті, Г. Ласуел, Ф. Тенніс, В. Попов, С. Поцелуєв, О. Соловійов, С. Денисюк, О. Зернецька, М. Лісовська, Т. Нагорняк, П. Олешук, Л. Павлюк, Г. Почепцов, Д. Яковлев та ін.) та *політико-технологічного* (Дж. Адаір, Е. Аронсон та Е. Праткінс, Р. Белла, В. Гельман, Б. Дубін, С. Кара-Мурза, О. Кармадонов, А. Кольєв, Ю. Левада, А. Май, В. Попов, В. Сергєєв, С. Поцелуєв, Дж. Пфєффер, В. Соловійов, А. Цуладзе, В. Бебик, В. Видрін, М. Головатий, В. Горбатенко, Ф. Кирилюк, Т. Ляпіна, С. Телешун, Ю. Шайгородський, О. Шерман та ін.).

Аналіз та систематизація напрацювань, зроблених у межах соціотворчого підходу концептуалізації символу як соціальної категорії, є вкрай необхідним для становлення окремого напрямку дослідження символічного виміру політики.

Метою даної статті є визначення внеску провідних представників політичної комунікативістики та школи соціодраматургії у становлення теоретико-методологічних підвалин дослідження символу як детермінанти політичного порядку та політичного розвитку постсучасного суспільства.

Поштовхом до формування таких самобутніх дослідницьких напрямів, як драматургічна соціологія, «теорія ярликів», етнометодологія стали напрацювання, зроблені у межах теорії символічного інтеракціонізму. Евристичність останнього не викликає сумніву. І хоча з подачі Ш. Страйкера – відомого дослідника історії та класифікатора надбань символічного інтеракціонізму – більшість з вищеназваних шкіл вважаються хоч і оригінальними, втім невід'ємними складовими цього вчення [1, с. 87], ми пропонуємо віднести їх до соціотворчих трактовок символічного як ресурсу політики. Адже саме у межах такого підходу дослідження символу та його соціально-владної ролі остаточно переноситься із площини, що задається координатами «означаюче – означуване», у сферу політичного.

Прихильники соціодраматургічного підходу (К. Берк, Е. Гофман, Х. Данкен, Г. Дж. Мак-Колл, Г. Роффман та ін.) пояснюють соціальне життя через реалізацію метафори драми, аналізуючи соціальну взаємодію у термінах «актор», «маска», «сцена», «сценарій» тощо (приміром, К. Берк використовує термін «театр» майже у буквальному сенсі, а Г. Роффман – як метафору суспільства). Концепція соціодрами трактує світ як безперервний процес вироблення та зміни соціальних значень, як постійне визначення та перевизначення змісту соціальної взаємодії її учасниками. Вихідним положенням драматичної соціології є визнання того, що різні групи формують різні світи і ці світи змінюються в той момент і внаслідок того, що об'єкти, які їх складають, змінюють свої значення.

Так, у роботах провідного представника означеного напрямку Е. Гофмана показано, що соціальна взаємодія – це не діалог – гра (Г. Блумер), але сукупність театральних постановок,

заданих образами, що відтворюються на основі *заздалегідь* передбачених функціональних позицій, які, в свою чергу, постійно переорієнтовуються у процесі соціальної взаємодії [2–4]. Центральним поняттям вчення Е. Гофмана є концепт «Я-сам як маска», «Я-сам як представлений образ ролі», де межі того, Що та Кого можна представляти, обумовлюються «сценою» та «реквізитом». Результат такої постановки залежить від двох факторів: характеру її творців («режисера», «сценариста», «сценарію» тощо) та підтримки (чи непідтримки) дійства публікою. Причому ключове місце у «драмі» Е. Гофмана відведено саме аудиторії, оскільки без неї не відбудеться жодна вистава. Важливо, що у розумінні дослідника актор соціальної драми може виступати як укупі з іншими акторами, так і соло. В останньому випадку він стає публікою для самого себе, і тоді «Я» вже розмовляє з собою (*self*) або *із узагальненим іншим*. Таким чином, Е. Гофман представляє символічну взаємодію як форму гри [2], яка будується на багатьох структурних пластах, що і визначають власне її образи, стилістику та драматургію.

За концепцією іншого представника соціодраматургічної школи Г. Дж. Мак-Колла, людина є істотою, яка паралельно існує в двох різних світах – природно-біологічному і символічному [5, с. 9]. З одного боку вона живе у світі ідей, але, з іншого, постійно має справу з речами, створеними скоріше фізичною силою, аніж свідомістю, швидше шляхом раціонального вибору, аніж за допомогою ідеальних понять. І, як наслідок, людина маніпулює речами, які лише частково розуміє, а її власний розум мало зрозумілий навіть їй самій. Звідси, будучи «інтроспективною твариною», що існує в соціальному середовищі, індивід змушений обмежувати не тільки свої власні дії, але й вчинки інших. Через нечіткий зміст ідей він стає «риторичним», тобто має схильність переконувати як самого себе, так і інших у тому, що він сам конструює ситуацію. Внаслідок цього реальність для людини стає чимось сумнівним, компромісним, узаконеним [5, с. 9].

На думку Ш. Страйкера, попереднє описання уявляється якимось ліричним поясненням того, що людина є твариною, що застосовує символи, а світ, у якому вона живе, по суті, є символічним, «антрополоконструйованим». За його спостереженням, саме символи, мова та здатність до прийняття ролі за допомогою використання символів і мови перетворюють біологічну людську поведінку на поведінку соціальну [6, с. 37]. Втім, фундаментальні принципи концепції Г. Дж. Мак-Колла дозволяють розглянути соціальну взаємодію під кутом соціодрами, а саме: 1) людина є мислячою твариною, яка конструює свої ідеї на засадах мінливої культури; 2) речі стають значущими в залежності від ідей, а значення речі можна зіставити з планами індивідуальної поведінки; 3) ми маніпулюємо речами залежно від їхнього значення при тому, що сфери цих значень переплітаються у реалізованих планах поведінки; 4) будь-яка річ має ототожнюватися з її знайденими значеннями; 5) соціальні плани поведінки та значення мають узгоджуватися між собою; у випадку, коли значення не з'ясовані, вони з'ясовуються в процесі риторичної інтеракції, внаслідок якої створюються соціальні об'єкти; 6) сутність речі визначається в залежності від тих соціальних ситуацій, у які потрапляють актори, а їхня ідентифікація у соціальних ситуаціях має постійно обґрунтовуватися; 7) «ідентичність», «значення», «соціальні акти», «роль», «характер», «підмости», «сцена» «аудиторія» є складовими соціальної драми і саме за їх допомогою відбувається конструювання соціальної поведінки; 8) ідентифікації індивідів понад усе виражаються за допомогою системи взаємопов'язаних категорій (ролей, статусів, соціальних типів) [6, с. 42].

Ці положення були інтерпретовані К. Берком у контексті комунікативістики. Передусім він запропонував розглядати комунікацію як символічну дію, а головне функціональне призначення мови бачив у її символічному інструменталізмі, що забезпечує взаємодію акторів, які, за своєю природою, реагують на символи. Виходячи з цього, К. Берк визначає людину як істоту, що діє, використовуючи символи та неправильно їх вживаючи, а також як творця негативу, відділеного від природи інструментами, створеними ним самим [7].

Комунікацію, зокрема й політичну, як будь-яку форму прояву соціальної взаємодії К. Берк трактує у категоріях соціальної драматургії. На його думку, комунікативний акт слід

розуміти як драму, результати якої визначаються складовими т. зв. «драматургічної петанди»: актом, сценою, актором, дією та метою. К. Берк неодноразово підкреслює: порівняння життя з театром не є метафорою, позаяк усі прояви соціального, в тому числі й політика, і є театром. За спостереженнями дослідника, життя набуває смислу через своєрідний «терміністичний екран» або «мережу доступності», що створюється певним набором символів, та за допомогою якого формується зв'язок між мовою та ідеологією. Отже, мова – це не лише відбивач реальності, але й інструмент, що здатен саму реальність вибрати або змінити її [7]. Причому визначення людини як «істоти, що вживає символи» для К. Берка означає, що «реальність» завжди є створеною і створеною завдяки системам символів. А оскільки індивід нічого не знає про світ, що розташований поза зоною його безпосереднього досвіду, то це означає, що те, що ми називаємо «реальністю», насправді є невпорядкованістю символів минулого, об'єднаних з речами, про які ми знаємо переважно із карт, журналів, газет [7]. Звідси кожна система переконань (релігія, вірування, ідеологія, філософська доктрина, наукова теорія) має свій власний словник (вокабуляр) для опису картини світу як певного типу реальності та пояснення його закономірностей.

З позицій комунікативістики досліджували соціоконструктивний потенціал символу й Ю. Габермас, Ж. Дельоз, Ж.-Ф. Ліотар, Н. Луман та ін.

Так, Ю. Габермас, у концепції якого було поєднано та творчо переосмислено ідеї психоаналізу, аналітичної філософії, герменевтики та структуралізму, сформував основи комунікативного підходу до аналізу соціального. Полемізуючи з інструменталістським дослідницьким арсеналом марксизму, Ю. Габермас пропонує розглядати історичний процес як «емансипацію», і виділяє у ньому два вектори, які задаються або імпульсами зовнішнього природного примусу, або репресіями, що витікають із внутрішньої природи людини. Причому кінцевим (ідеальним) пунктом розвитку першого стає тотально автоматизована соціальна організація, що функціонує на зразок будь-якого механізму як породження науково-технічного прогресу, а результат реалізації другого сценарію проявляється у посиленні потенціалу саме комунікативної дії за рахунок зменшення фактору інституалізації відносин у координатах «влада – підкорення». Комунікативна дія у Ю. Габермаса протиставлена дії інструментальній і визначається як символічно опосередкована інтеракція, що керується інтерсуб'єктивно значущими нормами, які, в свою чергу, виступають основою взаємних загально визначених поведінкових очікувань учасників [8, с. 912].

Якщо втіленням *інструментальної дії* у Ю. Габермаса виступає сфера праці, що передбачає, по-перше, обов'язковість додержання емпірично здобутих правил та норм та, по-друге, її вимірювання за критеріями ефективності, цілепокладання, прогностичності та контролю, то *комунікативна дія* – це, передусім, взаємодія як мінімум двох суб'єктів, яка упорядковується згідно суб'єктивних норм, таких, що ці суб'єкти приймають як обов'язкові. Отже, якщо інструментальна дія орієнтована на успіх, то комунікативна спрямована на взаєморозуміння її учасників (консенсус) і засноване не на примусі, а на переконанні (див.: [9–10]). За таким підходом головним чинником соціального розвитку та регулятором соціальних відносин виступає мова – «метаінституція, від якої залежать усі суспільні інститути» [11, с. 35]. Підкреслимо, що у концепції Ю. Габермаса мова розглядається передусім як середовище соціальної влади та політичного панування, оскільки саме через мову відбувається легітимація відносин організованого насильства. Слідом за М. Фуко Ю. Габермас активно розробляє методологію пошуку прихованих у традиції та традиційних комунікаціях ефектів влади. Для нього влада – це, передусім, медіум координації дій у політико-адміністративній системі, який втілюється у позаінституціональному «життєвому світі» у своїх аналогах – «впливі», «авторитеті», «репутації», «престижі», «ціннісних зобов'язаннях».

Ю. Габермас пропонує відмовитися від традиційних вертикальних ієрархічних способів побудови соціального світу на користь соціоконструювання на принципово ненасильницьких засадах. На його думку, на зміну «суб'єктно-об'єктній» опозиції, притаманній класичному європейському мисленню, яка і обумовлює суб'єктно-об'єктне (таке, що піддається

деформації ззовні) ставлення до світу в цілому, повинна прийти суб'єктно-суб'єктна структура, що моделюється спілкуванням на індивідуальному позаінституціональному рівні. Адже саме інституціональний примус, і, передусім, примус через інститути культури призводить до викривлення комунікацій та встановлення фіктивної згоди. І тільки через дискурс як полілогічно рівноправну процедуру аргументації може бути досягнутий істинний універсальний консенсус. Отже, підкреслимо, що для Ю. Габермаса моделі «панування – примус» протиставлений дискурс, оскільки останній визнає тільки «примус» до абсолютно переконливої аргументації.

На противагу Ю. Габермасу, який наполягав на демократичному пошуку консенсусу, Ж.-Ф. Ліотар розробляє ідею безперервних розбіжностей, неузгодженостей, протистоянь точок зору у будь-якому дискурсі. Кожна з них має свої правила та власне право, а їх спір не може бути вирішеним ніяким «всезагальним порозумінням» [12]. Звідси, завданнями політики повинні стати не насильна уніфікація багатоманітності у єдиному «колективному тілі» соціуму і не пошук універсальної мови для можливого діалогу між ними, а збереження цієї різноманітності та підтримка практики різноманітних «мовних ігор».

Як комунікативну систему розглядає суспільство у категоріях «дискурсу», «інтерактивної взаємодії», «соціальної структури» Н. Луман. Становлення його концепції «функціонального структуралізму» відбувалося у контексті формування загальної теорії систем (Л. фон Берталанфі, Н. Вінер, Т. Парсонс). Втім, для Н. Лумана соціальна система, на відміну від кібернетичної, технічної, біологічної – це передусім система, що здатна ідентифікувати смисли. Адже саме через смисл система готова до самозахисту від внутрішніх та зовнішніх впливів та здатна до самозбереження і адаптування до середовища. Концепти «суспільство» та «підсистеми суспільства» Н. Луман розглядає у фокусі рефлексивності (самовіднесення із Іншим) як ключового методологічного посилу модерна.

Базуючись на визнанні факту розрізнення між системою та середовищем («системної диференціації»), Н. Луман пропонує визначати ключовою характеристикою системи т. зв. «комплексність» – загальносистемне поняття складності подій. У Н. Лумана «комплексність світу» – це нескінченне число можливостей, які постійно загрожують системі. Звідси, для того, щоб забезпечити самозбереження, система повинна перманентно редукувати, відтворювати спрощення через зведення комплексності до можливостей, які забезпечують її функціонування. Така редукція може проводитися через різноманітні абстрактні форми, в тому числі й символічні, які, за трактовкою Н. Лумана, визначаються як символічні медіуми (мова, наука, ЗМІ, гроші тощо). Саме даними властивостями володіє комунікація, яка і перетворює суспільство на систему. Н. Луман визначає комунікацію не функціонально, як засіб, інструмент передачі інформації, а відносно до самої себе як явище, що володіє властивостями аутопоезіса (самопородження, самопродовження, саморозвитку).

Суттєвим є зауваження Н. Лумана щодо полікомунікаційної природи суспільства. Адже на зміну кожній комунікації у системі приходять інша неідентична комунікація, втім така, що відповідає загальному комунікативному коду системи. Таким чином, смисл кожного соціального утворення завжди буде багатоконтекстуальним, а саме утворення «не-необхідним», таким, що може бути замінено «іншим». Звідси, при відсутності центрального системоутворюючого смислу і сам світ стає випадковим, мінливим, ввергнутих у безперервний процес розпаду та відтворення. Показово, що саме випадковості Н. Луман приписує провідну роль у формуванні соціальних систем.

Структурами, що забезпечують соціальний розвиток, підтримують соціальний порядок, управляють поведінкою окремих індивідів та соціальних систем в цілому виступають «комплексність» (еволюція) та «контингенція» (випадковість, можливість), що унеможливує прогнозування соціальної ситуації та вплив не неї. Отже, у версії Н. Лумана структура втрачає статус чинника стійкості системи, оскільки вона є фактором її оновлення.

За висновками вченого, до яких слід прислухатися сучасним «інженерам-конструкторам соціального простору», складноорганізованим системам неможливо нав'язати траєкторію

їхнього розвитку. Єдине, що залишається суб'єктам політичного управління – це виокремлення правильного шляху та забезпечення його подолання. Отже, за Н. Луманом, проблема керованого розвитку набуває звучання проблеми самокерованого розвитку. Виходячи з цього, Н. Луман відмовляється від суб'єктно-об'єктного розуміння соціальних відносин та зводить поняття самого суспільства до «мережі» комунікацій (комунікацій, що самовідтворюються). Саме вони і забезпечують взаємодію соціальних феноменів через співвідношення двох протилежних тенденцій – зміни і збереження.

Однією зі складових цієї мережі виступає влада, яка трактується Н. Луманом як символічно-генералізований медіум комунікації, здатний, аналогічно каталізатору, прискорювати або сповільнювати комунікацію, управляти каналами комунікації та альтернативами комунікативного обміну. Генералізація трактується Н. Луманом як узагальнення смислових орієнтацій через концентрацію смислу у символі. Засоби комунікації розвивають символічно генералізовані коди для спільної орієнтації учасників комунікації. Звідси влада – це комунікація, що регулюється кодом, а держава є вищим пунктом генералізації влади, смислова референція усіх операцій політичної системи [13].

Отже, розробки у сфері соціальної комунікативістики показали, що сьогодні і соціальний досвід, і соціальне знання формуються двома складовими: безпосередньою взаємодією акторів та сприйняттям подій і явищ, що опосередковано вводяться в обіг повідомленнями засобів масової комунікації. Таким чином, у процесі масової комунікації відтворюється не тільки тлумачення фактів, але й конструювання соціальної реальності за допомогою символів. Саме тому дослідницький арсенал соціодраматургії та політичної комунікативістики не втрачає актуальності у новітніх дослідженнях символу як детермінанти політичного розвитку через творення безмежних мереж соціальних комунікацій як основи політичного порядку у постсучасному суспільстві.

Список використаних джерел і літератури

1. Stryker Sh. Contemporary Symbolic Interactionism: Variations / Sh. Stryker // Symbolic Interactionism: F Social Structural Version. – California, 1980. – P. 86–135.
2. Гофман Э. Представление себя другим в повседневной жизни / Э. Гофман ; пер. с англ. – М. : Канон-пресс-Ц, Кучково поле, 2000. – 304 с.
3. Goffman E. Behaviour in public places; notes on the social organization of gatherings / E. Goffman. – N.Y. : Free Press of Glencoe, 1963. – 248 p.
4. Goffman E. Frame Analysis: an Essay on the Organization of Experience / E. Goffman. – Northeastern University Press, Boston, 1986. – 586 p.
5. McCall G. J. Identities and Interactions / G. J. McCall, J. L. Simmons. – N.Y. : Free Press. – 1978. – 436 p.
6. Страйкер Дж. Сучасний символічний інтеракціонізм: напрями / Дж. Стайкер // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 5. – С. 37–44.
7. Burke K. Language as Symbolic Action / K. Burke. – Berkeley, University of California Press, 1966. – XIV, 514 p.
8. Фурс В. Н. Хабермас Юрген / В. Н. Фурс, М. А. Можейко // Постмодернізм. Енциклопедія. – Мн. : Интерпресссервис; Книжный дом, 2001. – С. 912–924.
9. Habermas J. The Theory of Communicative Action / J. Habermas. – Vol. 1. Reason and the Rationalization of Society. – N.Y.-Boston : Beacon Press, 1985. – 465 p.
10. Habermas J. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason (The Theory of Communicative Action, Vol. 2). / J. Habermas. – N.Y.-Boston : Beacon Press, 1985. – 457 p.
11. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас ; пер. с нем. – СПб. : Наука, 2000. – 380 с.
12. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар ; пер. с фр. – М. : АЛТЕЙЯ, 1998. – 118 с.
13. Луман Н. Власть / Н. Луман ; пер. с нем. – М. : Праксис, 2001. – 256 с.